



MÁRFI ATTILA

Arató Jenő pécsi táblabíró naplói, feljegyzései és más helytörténeti írásai, 1904–1968

Arató Jenő Pécs társadalmában egykor jelentős szerepet töltött be, de neve napjainkra valamelyest feledésbe merült. Pedig hosszú, tartalmas és kalandos élete során hivatása tisztességes gyakorlásával fontos szerepet vállalt városa életében; jelen írás ezért pályafutása és személyisége előtt is tiszteleg. Számunkra azonban elsősorban nem a fentiek miatt érdekes, hanem visszaemlékezései, naplói, helytörténeti írásai miatt, amelyek nemcsak a 20. század első felében Pécssett zajlott eseményekről adnak hiteles képet, de kordokumentumként az egész korszakról, egy letűnt világról is vallanak. Arató Jenő gazdag irathagyatékát, amely 29 naplókötetből, terjedelmes önéletírásból, több kötet krónikából, valamint tanulmányok kézírataiból és egyéb dokumentumokból áll, ma a Pécsi Városi Múzeum őrzi.

Arató Jenő rövid pályaképe, családi és társadalmi háttere¹

1891. június 26-án született Nagykanizsán polgári családból. Édesanyját Rozgonyi Emíliának hívták, édesapja Neusiedler Antal ügyvéd, később a Nagykanizsai Királyi Törvényszék bírójává vált.² Arató Jenő a zalai megyeszékhelyen járt elemi iskolába és középiskolai tanulmányait is itt végezte. 1909 júniusában tette le érettségi vizsgáit, majd szüleihez költözött Pécsre, ugyanis édesapját időközben a Pécsi Ítéltábla bírójának nevezték ki. Végül maga is a jogi pályát választotta, 1909 szeptemberében beiratkozott a Pécsi Püspöki Joglíceumba. Az itt eltöltött négy év alatt részt vett a Jogakadémia ifjúsági egyleteinek munkájában is, 1912-től pedig ügyvédi irodákban vállalt gyakornoki munkát. 1913 májusában szerezte meg az abszolutóriumot, de még több szigorlatot le kellett tennie az

ország jogi egyetemén, ugyanakkor még ebben az évben a Pécsi Királyi Járásbíróság joggyakornoka lett. Két szigorlati vizsgát sikeresen teljesített a kolozsvári jogtudományi karon, ám a harmadikra az I. világháború kitörése miatt már nem került sor. 1914 szeptemberében vonult be a Pécsről Székesfehérvárra áthelyezett és ott állomásozó 69. gyalogezredhez, majd pár hónapos kiképzést követően a következő év márciusában a galíciai frontra került. A Lemberg (Lvov/Lviv) melletti Butkow körzetében hadnagyként esett orosz hadifogságba 1916 augusztusában, majd a szibériai Habarovszkba szállították. Négyévi hadifogság után, 1920 októberében kalandos körülmények között, többhetes hajóúttal tudott csak visszatérni Európába, és még ez év szeptemberében érkezett meg Budapestre. Pécsre, mivel akkor a város szerb megszállás alatt állt, csak 1921 januárjában tudott visszatérni.

Májusban a sikeres, ekkor letett harmadik szigorlata után jogi doktorrá avatták. A szerb megszállást követően, a trianoni sokktól, inflációtól, gazdasági nehézségektől sújtott térségben csak nehezen normalizálódtak az életkörülmények. Számára mégis ez az időszak hozott lényeges változásokat. 1922 augusztusában feleségül vette Smodis Etelkát, Smodis Ödön posta-főfelügyelő és Weidinger Etelka leányát. E házasságból négy fiúgyermek született: Miklós (1923), Béla (1925), László (1927) és végül Csaba (1941). Hivatali előmenetelében is változások történtek, mert 1923 májusában kinevezték a Pécsi Királyi Törvényszék bírójává. 1939-ig elsősorban cégbírói és polgári peres ügyekkel foglalkozott, ezt követően táblabírói beosztásba került. 1926-ban avatták vitézé, és ezt megelőzően magyarosította nevét Neusiedlerről Aratóra. Közben hivatali és családi kötelezettségei mellett élénk társasági életet élt. Tagja volt a Pécsi Dalárdának, a Nemzeti Kaszinónak, a Budai Külvárosi Katolikus Körnek, a Kiss József Asztaltársaságnak és több jogász egyesületnek is. Hivatali beosztása, harmonikus családi élete, illetve a közéletben betöltött szerepe révén a város polgári elitjéhez tartozott.

1935-ben tartalékos főhadnagy lett. A II. világháború utolsó szakaszában, 1944 októberében hátországi katonai szolgálatra hívták be. Ekkor már három idősebb fia is harcolt a különböző frontokon. A sors úgy hozta, hogy hosszas magyarországi és ausztriai utóvédharcok, átvezénylések és menekülések után életében másodszor is hadifogságba esett. 1945 májusában Graz környékén fogták el a szovjetek, majd

¹ Életútjának ismertetéséhez elsősorban Arató Jenő *Életem* című önéletrajzi írását használtam fel.

² Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL ZML) IV. 435. Zala vármegye felekezeti anyakönyveinek levéltári gyűjteménye. Nagykanizsai római katolikus kereszteleési anyakönyv 1891. 369. fsz. Ezúton köszönöm meg Káli Csabának az MNL ZML igazgatóhelyettesének, hogy ezekkel az adatokkal segítette a személyi adatok megerősítését, illetve pontosítását. Az anyakönyvi bejegyzés szerint a Hunyadi utcában laktak szülei, keresztelese pedig 1891. július 5-én történt, a keresztszülők: Gerstner Adolf és Neusiedler Sarolta.



1. kép – Dr. Arató Jenő 1957-ben
(Pécsi Városháza Történelmi Múzeuma, Arató hagyatéka)

Fischauba, az ottani hadifogolytáborba került. Innen május végén szabadult, mert az 55. életében lévő férfit munkaképessé nyilvánították. Végül gyalogosan tért vissza szeretőihez Pécsre, ahol a következő évek újabb megpróbáltatásokat tartogattak számára.

Igaz, 1946 nyarán mindhárom felnőtt fia visszatért a hadifogságból, sőt ő maga állásában is megmaradhatott az Igazoló Bizottság vizsgálata után, ám életkörülményei egyre nehezebbé váltak. 1949-től büntetőjogi ügyekkel kellett foglalkoznia, majd 1951-ben 37 évi bírói szolgálat után nyugdíjazták. 1952-ben drasztikus változásokat kellett átélnie, februárban államosították lakását, majd nyugdíját is megvonták, rendszerellenesnek minősítve személyét. Bár fellebbezését követően lakását egy év múlva visszakapta, de csupán segédmunkásként, alkalmi „bedolgozóként” tudott némi pénzhez jutni. 1953 elején került a Baranya Megyei Sütőipari Vállalathoz anyagkezelőnek, majd rövidesen termelési adatszolgáltató

lett, végül 1955-ben jogi előadónak nevezték ki. Az 1956. évi forradalom alatt a vállalati Nemzeti Tanács tagja volt, ennek ellenére 1957-ben, a megtorlások alatt nem esett bántódása, mivel ez volt az egyedüli termelési egység, amely – érthető okok miatt – nem szüntette be a munkát a harcok alatt sem. 1959-től már nyugdíjasként alkalmazták, és a legbonyolultabb ügyeket bízták rá, elismerve ezzel emberi és szakmai kvalitásait. 1961-ben tiszteletbeli pékké fogadták, majd három év múlva az új térsztaüzem vezetőjévé akarták kinevezni, de az akkor már 73. életében járó, idős férfi ezt a megmérettetést – érthetően – nem vállalta.

Élete utolsó szakaszában aktív tagja volt a Janus Pannoniusz Múzeum Baráti Körének, ahol megbízást kapott emlékeinek lejegyzésére és a Sütőipari Vállalat történetének megírására. Emellett számos más helytörténelmi kutatást is végzett. 1966-ban feleségével együtt Budapesten élő fiaival költözött, hogy ismét együtt legyen a család. Itt érte a halál 1979. május 22-én.

Az irathagyatéka

Arató Jenő terjedelmes és sokszínű irathagyatéka a Városháza Történelmi Múzeum adattári nyilvántartása szerint 1962 és 1968 között került a gyűjteménybe zömében vásárlás útján, de ajándékozással is bővült az iratanyag. Arató kapcsolatára a múzeummal fentebb már utaltunk, ennek része volt gazdag írásos anyaga és dokumentumgyűjteménye átadása. Ezek közül talán a legértékesebbek az 1904-től 1968-ig folyamatosan vezetett, igen tekintélyes terjedelmű naplókötetek. E sorozattól némiképp elkülönülnek az úgynevezett diáknaplók, amelyek a nagykanizsai diákeveket rögzítették két kötetben (1907–1909).³ Ezeket a dokumentumokat mellékelte zsebnaptárak, zsebkönyvek és naplószerű feljegyzések egészítik ki.⁴ E források az egész úgynevezett naplóíró korszakot érintik: korántsem alkotnak egységes sorozatot, ám fontos kiegészítői a naplókknak. Az 1912 és az 1966 között lejegyzett naplókötetekhez külön név- és tárgymutató-rendszerű mutatókönyvet is készített a szerző, amely segítheti az eligazodást vagy akár a kutatást is. Az eddig felsoroltakhoz szerkezetét és tartalmát tekintve is szorosan kapcsolódik két „krónika” címmel meghatározott kötet: a fontosabb napi eseményeket rögzítő két különálló könyv az 1921–1940 és az 1941–1955 közötti időszakról közöl információkat. Ezek mellett figyelemreméltóak még Arató egyéb feljegyzései, visszaemlékezései (amelyek az előző forráscsoporthoz sorolhatók) és önálló tanulmányai, helytörténelmi jellegű írásai, továbbá az Életem című, 456 oldalas gépelt önéletírás, amely a fentebb említett források adataira is hagyatkozva készült el. Utóbbi egyszerre viseli magán az életrajzok és a forrásközlések stílusjegyeit, rendkívül olvasmányos, közérthető módon formába öntött írásmű. Említeni kell még a Bírósági szolgálatban című kéziratot, amely

³ Janus Pannoniusz Múzeum Új és Legújabb-kori Osztálya Adattár nyilvántartás (a továbbiakban: JPM Adattár) 360.75.1–2.

⁴ Később is keletkeztek ilyen meghatározású kéziratok, például az 1945. évi keltezésű zsebnaptár és az 1950 és 1962 közötti időszak feljegyzéseit tartalmazó zsebkönyv. JPM Adattár 361.75.1–5., 368.75.

tényleges jogász éveiről, azaz az 1913 és 1950 közötti évekről szól, ám nemcsak Arató hivatali előmeneteléről és szakfeladatairól kaphatunk ismereteket belőle, hanem a megyeszékhely jogszolgáltató intézményeinek szervezetéről, működésük korszakok szerinti változásairól, s még az egykori munkatársak, jogászok, sőt jogásznemzedékek szakmai és olykor magán-életébe is bepillantást nyerhetünk általa.

Arató helytörténeti írásai között több figyelemreméltó feljegyzéssel is találkozhatunk, például a Pécs a kiegyezés korában 1867–1918, a Pécsi halottak, A pécsi sütőipar a második világháború előtt és utána 1920–1964, A polgárember élete tegnap és ma, az Adatok a pécsvidéki bányásztelepülések demográfiájához és a Beszédvázlatok a Múzeumi Barátok Körének közgyűlésén című értekezések. Olyan kéziratokat is tartalmaz ez a gyűjtemény, amelyeket eredetileg naplóköteteiben jegyzett le, de később külön is feldolgozott egy-egy témakörre összpontosítva. Ilyenek például a Kínai színház, az Orosz dalok (kottamelléklettel) és a Saigon című írásai, amelyek napilapokban is megjelentek. Hasonló jellegű az az újságcikk-sorozat, amely az I. világháború kezdeti időszakáról szóló fronttudósításait tartalmazza. Eredetileg Lenkei Lajos a Pécsi Napló főszerkesztője kérte fel első, frontról való szabadságolása alkalmával, hogy írjon rendszeres tudósításokat a galíciai hadi helyzetről. Ezek a tudósítások azonban a nevezett napilapon kívül más orgánumban is megjelentek. A gyűjteményben ezen túl különböző személyekhez írt magán- és hivatalos levelek, egyéb hivatalos iratok, fényképek, levelezőlapok, sőt tárgyak is találhatóak, amelyek felsorolása kimerítené a rendelkezésre álló kereteket.

A pécsi, baranyai naplóirodalom hagyományai

E tanulmány elsősorban Arató Jenő naplóira épül, ám értékeléséhez szűkebb és tágabb közege, a pécsi, illetve a baranyai naplóirodalom jellemzéséről néhány észrevételt érdemes tenni. Attól függetlenül, hogy a 19. század elejétől egészen a 20. század derekáig a naplóírás, illetve a visszaemlékezések, a memoárirodalom divatjáról, gazdag produktumairól beszélhetünk országos szinten, kevés ilyen jellegű írás maradt fenn Pécsen. Eddigi ismereteink alapján elmondhatjuk, hogy míg a 19. század elején főleg a nemesi családoknál keletkeztek ilyen típusú források, addig a század végére már a polgárság körében is elterjedt a dokumentálásnak ezen módja. Maga Vasváry Ferenc jogászprofesszor is említi, hogy számos ifjú hölgy naplójába tett bejegyzést: bár e naplók egy része vélhetően a divatos emlékkönyvek kategóriájába tartozott. Tény, hogy az érintett korszakban elsősorban értelmiségi körökben volt népszerű a jelesebb események leírása, és e körön belül is – ha az eddig ismert forrásokat tekintjük – Pécsen a jogászok írták talán a legtöbb naplót és memoárt. Hogy valójában mennyi ilyen írásmű keletkezett, megbecsülni sem lehet. Annál is inkább, mert sokaknál idővel alábbhagyott a naplóírási kedv, az egykori jegyzetek nem is maradtak fent. Az ismertté vált anyagok alapján viszont azt is megállapíthatjuk, hogy különböző típusú, stílusú és terjedelmű írások jöttek létre. Maradva a jogász közege, Angyal Pál professzor a közelmúltban

megjelent Emlékeimből című jegyzetei⁵ például a tudós sokirányú szellemi műhelyéről, tudományos munkásságának hátteréről adnak rendkívül érzékletes képet kulturális, szellemtörténeti megközelítéssel. A szintén jogász végzettségű Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja évtizedekig vezetett napló⁶ ezzel szemben a város közigazgatási helyzetéről, történetéről, mindennapjairól, az I. világháború és a szerb megszállás sújtotta Pécsről rajzolnak meg a szemtanú által ábrázolt hiteles képet. Igaz, ezekben a feljegyzésekben a szociális érzékenység is szóhoz jut és a családi események is helyet kapnak. A szintén jogász Vasváry Ferenc professzor 1886 és 1920 között készített feljegyzései adatokban gazdag anyagot jelentenek, szerzőjük számos várostörténeti eseményt rögzít, a családi élet történései és a hivatali pálya leírása mellett.⁷ Ez elmondható Arató több ezer oldal (!) terjedelmű naplóiról is, sőt a 20. század jelentős részét felölelő jegyzetekben a számos város- és társadalomtörténeti feljegyzés mellett Aratonál a családi és rokoni kapcsolatok kiemelt helyet kapnak. Talán ez utóbbi két naplónál érzékelhető igazán a „történelem alulnézetben” aspektusa, szemben Angyal Pál⁸ jóval nagyobb kitekintésű, átfogó, esszé jellegű visszaemlékezéseivel vagy akár a bölcsész és nyelvész professzor Thienemann Tivadar amerikai emigrációjában írt szellemtörténeti megközelítésű írásával.⁹ (Igaz, utóbbiak visszaemlékezése voltuk miatt is valame-lyest másképp tárgyalják az eseményeket.)

Baranyában azonban, mint már esett róla szó, kevés ilyen típusú forrást említhetünk. Ezek jó része a 19. század első felében keletkezett. Ide sorolhatjuk Pápay Károly mérnök 1845 és 1847 között írt naplótöredékét,¹⁰ Náray János 1848–49. évi ügynevezett Pécsi Krónikáját,¹¹ Kelemen József pécsi kanonok 1848 és 1856 között keletkezett naplóját,¹² Horváth Jánosnak 1849-ben a grazi emigrációban készített feljegyzéseit¹³ és Kubinyi Elek bolyi plébános 1852 és 1885 közötti évekről tudósító naplóját.¹⁴ A 20. század első felét tekintve elsősorban két ilyen jellegű forrást említhetünk, a már említett Visy László hat kötetben ránk maradt, 1914 és 1921 közötti időszakot rögzítő naplóját,¹⁵ illetve Nikelszky Géza tervező

⁵ Angyal Pál: Emlékeimből. Bp., 2010.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BML) XIV. 60. Dr. Visy László Pécs szabad királyi város főispánja naplója 1914–1921.

⁷ Vasváry Ferenc Naplóm a Szentháromság nevében! (Szerk. Balogh Ágnes–Márfi Attila–Schweitzer Gábor.) Pécs, 2013. 6–12.

⁸ Márfi Attila: Egy szerteágazó nemesi familia, a Síkabonyi Angyal Család irathagyatéka a Baranya Megyei Levéltárban (1645–2004). *Levéltári Szemle*, 60 (2010) 2. sz. 3–13.

⁹ Thienemann Tivadar: Az utókor címére. Pécs, 2010.

¹⁰ Tóth Árpád: Pápay Károly (1817–1847) naplótöredéke. *Fons*, 6 (1999) 3. sz. 209–275.

¹¹ Bezerédy Győző: Náray János: Pécsi Krónika 1848–1849. *Baranyai Helytörténetírás*, 6 (1973) 179–210.

¹² Fényes Miklós: Kelemen József pécsi kanonok naplója (1848–1856). *Baranyai Helytörténetírás*, 6 (1973) 211–220.

¹³ Szita László: Horváth János naplója a gráci emigrációból 1849. május 5.–augusztus 1. *Baranyai Helytörténetírás*, 6 (1973) 221–249.

¹⁴ Sonkoly Károly: Kubinyi Elek bolyi plébános naplója az 1852–1885 közötti évekből. *Baranyai Helytörténetírás*, 22 (1989) 527–558.

¹⁵ Márfi Attila: Visy László Pécs szabad királyi város főispánjának naplója 1914–1917. In: Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. (Szerk.

iparművész *Életművem* című, végső formájában 1957-ben papírra vetett gazdag forrásértékű írását.¹⁶ Arató Jenő naplókötetei is e sorba illeszkednek. Annak ellenére, hogy a gyér helyi naplóirodalom alapján nincs mód alaposabb összehasonlításra vagy elemzésre, kijelenthetjük, hogy az Arató-naplók esetében keletkezésüket, szerkezetüket, közlésmódjukat és forrásértéküket tekintve rendhagyó kötetekről van szó.

A naplók szerkezete, külső adottságaik, keletkezésük körülményei

A naplók terjedelmi adatait megismerve már szembetalálkozunk a rendkívüliséggel, ugyanis az 1904-től 1968-ig rendszeresen vezetett kötetek oldalszáma jóval meghaladja a tízezetet. Az egyes naplóoldalak mérete átlagosan 20x32 cm, tehát nem kis méretűek vagy füzetjellegűek az egyes kötetek. A naplóíró kézzel írt feljegyzéseit utólag – saját maga – legépelte, majd bekötötte. A gépelés során azonban – ahogy feljegyzéseiben is olvasható – utólag több változtatást hajtott végre a szövegen. Naplófeljegyzései egyébként más írások alapjául is szolgáltak. Az *Életművem* című pályaképnél, valamint néhány helytörténeti jellegű írásánál egyértelmű azok forrásként való felhasználása. Az egyes kötetek rendkívül gazdagok mellékletekben: újságok, röpiratok, feljegyzések, kéziratok, plakátok, meghívók, térképek, rajzok/grafikák, grafikonok, táblázatok, kimutatások, statisztikák, fényképek, képeslapok, levelezőlappok és levelek fordulnak elő bennük. Egyes feljegyzések eltérnek a köznapi értelemben vett napi közlésektől. Kimerítő és részletes fejtegetések, szinte esszé jellegű bejegyzések ezek, például a társadalmi és politikai jelenségekről, az I. világháború és a hadifogság eseményeiről, intézményekről, iskolarendszerről, egyesületi életről, a társasági élet színtereiről és természetesen személyes jellegű élményekről. Az I. világháborús naplók – érthető módon – hadmozdulatokról adnak részletes tájékoztatást, a kötetek végén külön mellékletben feltüntetve az egyes katonai alakulatok felépítését és tisztikarát. A négyéves szibériai hadifogság napi feljegyzései mellett gazdag képes dokumentáció, valamint a kényeszerű utazás (háromszor utazta be Szibériát) útvonalának térképeken való ábrázolása is szerepel. Szintén mellékelve található a naplóíró műfordításai(!), tanulmányai, és a táborig előadásorozatok során tartott előadásainak szövegei és vázlatjai.

A naplóíró írói attitűdje, feljegyzéseinek korszakai, forrásértéke és adattartalmai

Arató Jenő történelmi sorsfordulók, politikai változások során sem szüneteltette a naplóírást, ám körülményei egyes időszakokban olyanok voltak, hogy feljegyzéseit csak titokban végezhetette, naplóját rejtegette. A hadifogságban készült részek például ilyenek, kis papírdarabkákra citromsavval írt, hogy

rejtve maradjanak feljegyzései, ám ezeket is folyton rejtegetnie kellett a gyakori motozások miatt, és kicsempészésük sem volt könnyű feladat. Csak hazatérte után tudta végleges formába önteni naplójegyzeteit. Az 1945. évi szovjet megszállás után sokáig lakása lépcsőfeljárójában rejtegette a már kötet formájú naplókat.¹⁷ Óvintézkedésként bizonyos személyes jellegű, családjára vonatkozó részleteket tintával többször is áthúzva olvashatatlaná tett. Az I. világháborús naplókötetekben is található ilyen oldalak. Később ezt a megoldást sem találta biztonságosnak, ezért kitépte az ominózus oldalakat. 1947-ben, amikor legidősebb fia, Arató Miklós egyetemi tanulmányait befejezte, e hiányzó naplótöredékekkel ajándékozta meg. Később, 1961. február 7-én az Arató Miklósnál tartott rendőrségi házkutatás alkalmával megtalálták és lefoglalták ezeket,¹⁸ így e naplórészletek – úgy tűnik – már nem pótolhatók.

Mivel rendkívül terjedelmes és több évtizedet felölelő, a „boldog békeidőktől” egészen a kádári konszolidációig tartó feljegyzésekről van szó, ezért a naplófolyamot korszakokra is tagolhatjuk. Az első korszak a nagykanizsai diákéveket, a családi környezetet ismerteti, Arató ifjúkorának fontosabb eseményeiről tájékoztat. A gyakori családi és rokonlátogatásokat, nyaralásokat is lejegyezte, de a századforduló utáni Nagykanizsa polgári miliójéről is képet kaphatunk. (Ezeket az adatokat Kaposi Zoltán egyetemi tanár, a készülő Nagykanizsa monográfia egyik szerzője javaslatomra áttekintette, és számos olyan adatra, eseményre bukkant, amelyek hitelessége igazolt.)

A „boldog békeidőkről”

A naplókötetek második korszaka 1909-től indul, és a már Pécssett zajló eseményekről tudósít. Ekkor a szerző sikeres érettségi vizsgáját követően szüleihez költözött. Arató Jenő gondolatain, egyedi látásmódján, érzékletes, hangulati elemeket is tartalmazó leírásain keresztül az olvasó eddig talán még nem ismert képet kaphat a városról. Különösen amiatt jelentős ez, mivel arról az időszakról keletkeztek e bejegyzések, amellyről kevés ilyen jellegű forrás ismert. A rögzítés pontos szándékával, ám nem történetírói igénnyel megfogalmazott leírások ezek, tanulmányozásuk ennek ellenére komolyan segítheti a történetírást, természetesen több autentikus forrás ütköztetése és elemzése, forráskritika mellett. Nagyon érzékletes, egyedi hangulatú és humorú leírások olvashatók e részben: a „boldog békeidők” polgáraitól, a város kulturális, politikai, gazdasági és „hivatali” életéről, továbbá vezető egyéniségeiről. A sommás, olykor humoros, kissé ironikus ábrázolások az egyéni látásmódból erednek és személyes benyomásokot rögzítenek. Pécs színházi, társasági, egyesületi, zenei, sport- és diákéletéről szóló izgalmas, személyes élményekből táplálkozó leírások, visszaemlékezések is szerepelnek a napló e részében. Külön fejezeteket szentelt a naplóíró

Sasfi Csaba.) Esztergom, 2000. 135–156.

¹⁶ Márfi Attila: Adatok Nikelszky Géza munkásságához. *Baranyai Helytörténetírás*, 16–17, (1983–1984) 353–389.

¹⁷ Néhai Arató Miklós, azaz Orbán atya a Pécsi Ciszterci Rend házfőnöke szóbeli közlése alapján, amely Pécssett 2002. június 21-én a Ciszterci Nagy Lajos Gimnáziumban, dolgozószobájában hangzott el.

¹⁸ Arató Miklós, Orbán atya szóbeli közlése alapján.

a pécsi jogászképzésnek. Ír a Püspöki Joglyceum tanáiról – szellemesen, ugyanakkor tisztelettel adózva személyüknek –, az elsajátítandó ismeretekről, az intézmény szellemiségéről, jogászegyleteiről, és a korabeli joghallgatók olykor botrányoktól sem mentes hétköznapjairól. Ezek az adatok bizonyosan hiánypótlóak: egyesülettörténeti kutatásaim során a Lyceum égisze alatt működő egyletekről például csupán közvetett forrásokat találtam korábban, Arató viszont négy olyan egyesületről ír, amelyeknek alapszabályait, vezetőségi és tagnévsorát is közli, a feladatkörökkel együtt. Ezekre az adatokra erőteljesen támaszkodva készülhetett el például az – Erzsébet Tudományegyetem Pécsre települését megelőző – pécsi felsőoktatási képzésről és egyesületi életükről egy átfogó tanulmány.¹⁹ Az 1923-ban véglegesen Pécsre települt egyetem²⁰ működéséről egyébként szinte folyamatosan olvashatók feljegyzések.

Érdekes részletei a naplónak azok a leírások, amelyekben néhol a kései, illetve letűnt romantika világa is felvillan a társasági élet intim részleteit és a heves vérmérsékletű ifjak párbajozási szokásait is újból felelevenítve. A város korabeli arculatáról pedig így emlékezett meg a naplói:

„A múlt század második felében sok mindent leromboltak, ami történelmi szint és érdekességet jelentett a városban: Eltávolítják a török származású csorgó kutakat, az ún. szandervárat; a biedermeeresen nyárspolgári hangulatú Széchenyi téren lebontják a nemes vonalú régi városházat, s a gimnázium melletti Ribay házat és helyükbe felépítik a tornyos, fellengzős új városházat és a Pécsi Takarékpénztár ízléstelenül ordító palotáját. S ezzel teljesen megbontják a tér szép egységét; lebontják a ciszterci rendházat a Belvárosi templommal összekötő érdekes boltívet, lebontják a régi városkaput a Szigeti úton és a belső vár kapuját a mai Szepessy szobor helyén, amit pedig meghagytak, a régi tornyokat, várfalakat az Aradi vértanúk, Vak Bottyán, Sörház és a Felsőmalom utcákban, azokat úgy beépítették házakkal, hogy ma már alig lehet belőlük valamit látni. A második világháború előtti időkben ugyan foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a régi várfalakat a Landler Jenő és az Aradi vértanúk utcájában kiszabadítva megcsinálják az ún. vársétányt, a terv azonban máig is csak terv maradt. Mondom, a haladás, városfejlesztés jelszava alatt sok mindent lebontottak, elpusztítottak, de a város nyugatias, városias hangulata változatlanul megmaradt. Az aszfaltos utcák, emeletes házsorok, történelmi emlékek, ódon templomok, öreg kanonoki házak, a gyönyörű székesegyház, s a mindenfelé uralkodó tisztaság a nyugat-európai polgárosult város képét keltik fel bennünk, melynek semmi közönsége nincs a tiszta magyarlakta településekkel, melyekre a lakosság földművelő, állattenyésztő jellege nyomja rá a bélyegét, s melyek növekedjenek, fejlődjenek bármilyen nagyra, valahogy mindig vidékiesek, falusiasak maradnak.”²¹

¹⁹ *Márfi Attila*: Szemelvények a Püspöki Joglyceum egyesületi és társasági életéhez 1867–1918 között. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. A 2009. október 16-án Pécsen tartott tudományos konferencia tanulmányai. (Szerk. Kajtar István–Pohánka Éva.) Pécs, 2009. 207–230.

²⁰ *Márfi Attila*: „Nem rombolni akarok, hanem építeni” Hóman Bálint és a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem viszonya az 1930-as években. In: *Történeti ártérkép*. Hóman Bálint a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor.) Bp., 2011. 134.

²¹ *Márfi Attila*: A boldog békeidők utolsó éveit Pécsen. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. I. rész. *Pécsi Szemle*, 11 (2008) tavasz. 62–73.

Ezek a részletek amiatt is érdekesek, mert a szerző a városrendezés kapcsán saját jelenéből tekint vissza egy-egy régebbi időszakra, ám a mai olvasó mindkét időbeli réteget tudja értékelni.

Feljegyzések a nagy háború éveit átéltekről

Harmadik korszaknak az I. világháború kirobbanásától a szerb megszállásig terjedő hét évet tekinthetjük a naplóban. A nagy háború kirobbanását, a kezdeti időszakot még besorozása előtt Pécsen élte át Arató. A napló ezen szakaszai kiválóan dokumentálják a város és lakóinak helyzetét a háború első napjairól, heteiről:

„1914. augusztus 6.

Kezd a város ismét a rendes kerékvágásba kerülni. A bevonultakat már mind felszerelték és a kaszárnyákban, iskolákban, s a közeli falvakban elhelyezték, eltűntek a komikus alakok, akik polgári ruhákra varrták fel a distinkciójukat²² és a békés civil ruhához kötöttek fel valami pangánót²³. Az utcák sokat veszítettek mozgalmasságukból, legfeljebb katonai társzekerek robognak ide-oda és vadonatúj csukaszürkébe öltözött csapatok vonulnak gyakorlatra, vagy gyakorlatról haza. Mostanában reggeltől estig az állomáson lógunk. Egyik katonavonat a másik után megy le délnek, tüzérségi, lovassági, gyalogsági szállítmányok kergetik egymást. Kivétel nélkül mind cseh csapatok vonulnak erre. Megáll a vonat, következő pillanatban kinn a peronon a 10–12 tagú zászlóaljbanda, harsognak a levegőben a cseh indulók, elinduláskor pedig csak úgy zúg a katonával teli vonatokból a nazdar²⁴...

Délután 6 óra után rendszerint megtelik a Király utca és a Széchenyi tér emberekkel, híreket várnak. Megjelenik a Pécsi Napló meg a Dunántúl délutáni rendkívüli kiadása, pillanat alatt elkapkodják és az utca olvasó emberekkel lesz tele. Pesti újságokat kapunk is, nem is, legfeljebb kétnaposokat, de bele kell nyugodnunk, hadi menetrend van. Este tízig, féltizenegyig csak úgy hemzseg az utcákon a nép. Tíz óra tájban a Nádor teraszáról Linder,²⁵ a Dunántúl szerkesztője felolvassa a legfrissebb táviratokat, egetverő éljenzés rá a válasz, aztán mindenki megy haza lefeküdni.”

A naplói bevonulását követően már a harctéri eseményekről kaphatunk ismereteket. Talán azok a fejezetek a

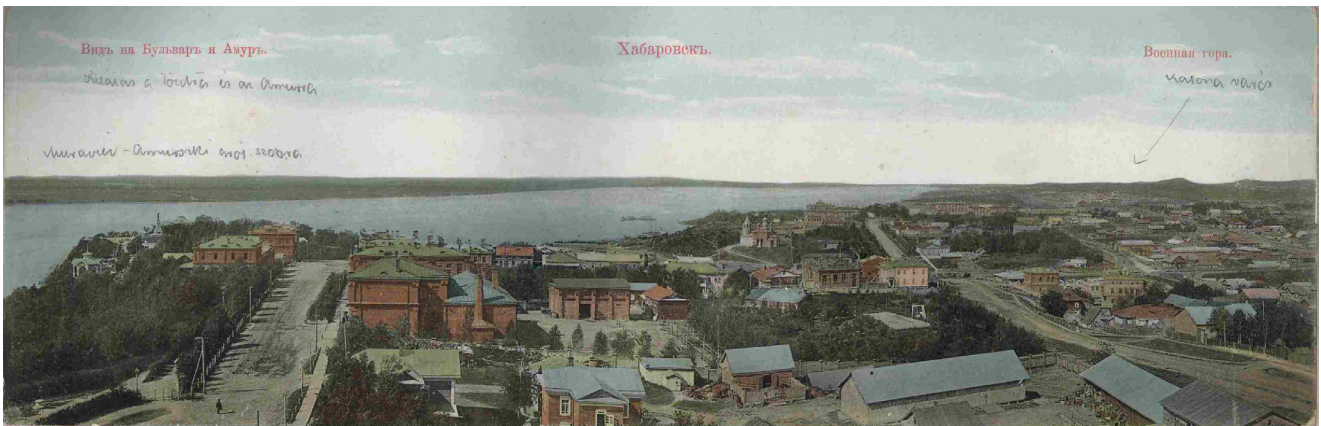
²² Latin kifejezés, jelentése megkülönböztetés, illetve katonai rangjelzés is jelenthet.

²³ Régi katonai kifejezés, jelentése szurony, tőr, bajonett.

²⁴ Cseh szó, jelentése 'szévasz'. Az idegenlégió kötelékei között szolgáló cseh századának („Nazdar-század”) tagjai. Lengyel és magyar katona kézfogása, feltehetően Kárpátalján, illetve a környéki régiókban.

www.masodikvh.hu/.../2514-a-cseh-hadsereg-muzeuma-es-a-pragayheydrich-muzeum. (A hozzáférés ideje: 2014. augusztus.)

²⁵ Linder Ernő (Majs, 1886. május 5.–Pécs, 1954. január 16.) újságíró. A Janus Pannonius Társaság egyik alapító tagja. Középiskoláit Budapesten és Pécsen végezte egy ideig jegyző, majd a Magyar Állam utóbb a Katolikus Tudósító szerkesztője. Később Nyíregyházán a Szabolcsi Hírlap munkatársa. Végül a Pécsi Újság, a Világháború Heti Postája, a Dunántúl című napilap felelős szerkesztője. A szerb megszállás alatt a Dunántúl cikkei miatt többször pénzbüntetésre ítélték majd betiltották. Mint felelős szerkesztőt elítélték. 1944 végéig szerkesztette Dunántúlt. 1945 után újságcikkei miatt 9 hónapra bebörtönözték.



2. kép – Habarovszk látképe a 20. század elején (Pécsi Várostarténeti Múzeum, Arató hagyaték)



3. kép – Magyar hadifoglyok egy csoportja Habarovszkban (Pécsi Várostarténeti Múzeum, Arató hagyaték)

legértékesebbek, amelyek a szibériai Habarovszk városában töltött hadifogoly évekről tudósítanak.

Fogságba esése után először a darniczai gyűjtőtáborba, majd szeptember elején az omszki elosztótáborba került Arató Jenő. Innen három hét múlva indították útnak a foglyoszerelvényt és Krasznojarszk, Irkutszk, Csita, Mandzsuria és Nikolszk érintésével érkeztek meg október elején Habarovszkba. Az itt kiépült négy hadifogolytáborban való

berendezkedésről, a hadifogoly hétköznapokról napi részletességgel tett feljegyzéseket. A foglyok szinte mindent elkövettek, hogy elviselhető legyen a hadifogság. Éppen ezért ragaszkodtak ahhoz az értékrendhez, azokhoz a kulturális gyökerekhez, ahova tartoztak. Az otthoni, békebeli, polgári életmód – körülményekhez képest – jelképes felidézése, valamilyen szintű megvalósítása a túlélést és a megpróbáltatások elviselését segítette. Különösen az első időszakban hihetetlen



4. kép – Hadifoglytemető Habarovszkban és Sportoló hadifoglyok (Pécsi Várostarténeti Múzeum, Arató hagyaték)

leleményességgel szervezték kulturális, szórakoztató rendezvényeiket és társaságaikat. Szállásaik birtokbavétele után pár nappal már angol-, német-, szlovák- és franciaórákat tartottak, e foglalkozásokat aztán kiegészítették gazdaságtan-, összhangzattan-, kémia-, geológia- és rajtanfolyamokkal hadifogoly szaktanárok közreműködésével. A jog- és államtudományi tanfolyamon Arató is vállalt előadásokat, és amikor ez a „kurzus” Magyar Közművelődési Körré változtatta a nevét, irodalmi ismeretterjesztő értekezéseket is tartott. Mindezek háttérül megalapították a Barakk Könyvtárat egy rubel kölcsönzési díjjal, a helyi antikvárium német, angol és francia könyveire hagyatkozva. Egy év elteltével már közel 800 kötetet számlált ez a gyűjtemény.²⁶

A hadifogságba esettek számára létrejött egy sajátosság intézmény, a hadifogoly színház. Többnyire a barakkokban vagy az ebédlőben alakították ki a színpadot, de belépőjegyet, sőt plakátokat is készítettek. Különösen az oroszországi fogolytáborokban alakultak nagy számban fogolyszínházak, olykor nemcsak magyar, hanem osztrák, német és török katonákkal kiegészülve. A napló folyamatosan tudósít ezekről az előadásokról, a kezdeti lépésekkel együtt, sőt Arató a „szomszéd barakkok” osztrák és német színházait is figyelemmel kísérte és a Habarovszkban működő kínai színház

előadásairól is képet adott. Meglehetősen színes, összetett „kulturális képet” kaphatunk így a kényszer és honvágy ösztönözte öntevékeny amatőrök és hivatásos színészek, hadifogoly katonatisztek múltidéző és a túlélés segítő kísérletezéseiről, bajtársaik és önmaguk mulattatásáról. A habarovszki színház (e naplók alapján) talán két szakaszát különíthetjük el, amelynek első időszakában a társzművészetek művelése és a kabaré-előadások gyakorisága volt a jellemző. A második, rövidebb, de talán izgalmasabb szakaszban az 1917 októberében megalakult magyar színtársulat produkcióit kísérhetjük elsősorban figyelemmel. Képet kaphatunk a próbákról, a színlapok, díszletek és jelmezek készítéséről. A színdarabok forgatókönyveit emlékeztetből rögzítették, ahogy az előadott zenei darabok partitúráit is, és a zongora kivételével az összes általában használt hangszert is maguk készítették. Mivel a magyar színháztörténet semmilyen egyéb adatokkal nem rendelkezik a szibériai hadifogoly színházról, ezért ezeket a naplójegyzeteket autentikus forrásként kell elfogadnunk²⁷ a kiegészítő mellékletekkel (plakátok, színlapok, táncrendek, meghívók, fényképek, repertoárok) együtt, amelyek ilyen mennyiségben és összetettségben, egyetlenegy gyűjteményben sem maradtak fenn. Főleg akkor nő meg ezek jelentősége, ha arra gondolunk, hogy a feljegyzések zöme titokban készült, gyakoriak voltak a

²⁶ Márfi Attila: Hadifogoly hétköznapok Arató Jenő pécsi táblabíró naplója nyomán. *Pécsi Szemle*, 6 (2003) tél. 63.

²⁷ Márfi Attila: I. világháborús hadifogoly színházak Habarovszkban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 5 (2005) 55–74.



5. kép – Hadifogoly színjátszók. A középső sorban jobbról az első dr. Arató Jenő. (Pécsi Várostarténeti Múzeum, Arató hagyatéka)

motozások, sőt hadifogsága utolsó éveiben több táborba hurcolták át Aratót, ahová ezeket az ereklyéket titokban magával vitte, többször beutazva Szibériát, kitéve a kozákok és a cseh légió folyamatos zaklatásainak.

Szabadulását követően 1921 januárjában térhetett vissza Pécsre. Erről így emlékezett meg:

„1921. január 5-6.²⁸

...loholok ki a Keleti pályaudvarra, megkeresem a szabadságos szerb katonák vagonját és két órákor indulunk Szabadkára. Estefelé megérkezem Szabadkára, megtudom, hogy csak másnap reggel utazhatom tovább, pénzem nincsen se vacsorára, se szállodára, szerencsére megjelenik az állomáson a szabadkai vöröskereszt egylet titkára, egy magyar úr, ki a vöröskereszt pénzén megvacsoráztat és elszállásol egy állomás közelében levő szállodában. Január 6-án indulok Eszékre, Eszékről délután öt órákor tovább megyek Pécs felé - ezek az utolsó órák szinte elviselhetetlenül hosszúaknak tűnnek felöttem. Lassan közeledünk Pécs felé, végre úgy fél tizenkettő felé egyszer csak feltűnnek a távolban Pécs lámpái: mintha odaszögezték volna az ablakhoz, bámulok ki a sötétbe, nézem a sok fénypontot és könnyes szemmel dadogom Pécs, Pécs...

²⁸ Márfi A. Hadifogoly hétköznapiak: i. m. 77.

Beérünk az állomásra, hátzsákkal leugrom a vonatról, szerb katonák, csendőrök, ismeretlen arcok merednek rám - de ebben a pillanatban nem törődöm senkivel, semmivel, félig futva elindulok a sötét Indóház utcában, futok, szaladok, rohanok, hogy mielőbb ha-zaérjek. Odaérek az öreg Rákóczi utcai ház elébe, a kapu nyitva van, felszaladok a lépcsőn, megnyomom a csengőt és nyomom egyfolytában, míg benn mozgás nem támad, megjöttem, itthon vagyok! Szüleim, testvéreim az ágyból ugrálnak ki és a következő pillanatban ölelnek, csókolnak és én könnyes szemmel, mosolyogva ölelem és nézem őket.”

A két világháború közötti korszak feljegyzéseiről

Az ezt követő időszak naplóiában már nem háborús, illetve nem országos vagy nemzetközi szempontból kiemelt korszakról vallanak a feljegyzések. A két világháború közötti éveket is olyan részletességgel és adatgazdagsággal jegyzi fel a szerző, mint az előző időszakot. A szerb megszállást követően a gazdasági válság súlyos évei következtek, amelyről az alábbi feljegyzések (is) olvashatók:

„A szerbek elvonulásával helyreáll a magyar állami hatalom Pécsen és Baranyában. A város vezetését újból átveszi Nendtvich Andor polgármester és a régi tisztviselői kar. Sásdról, az ideiglenes megyeszékhelyről megjön Stenge Ferenc alispán és a megyei tisztviselői kar,



6. kép – Sportoló hadifoglyok (Pécsi Várostörténeti Múzeum, Arató hagyaték)

újából Pécs lesz a megyeszékhely. Eltűnik a dinár, a szerb pénz, helyette bevonul a városba az osztrák–magyar bank által kibocsátott, de piros pecséttel ellátott magyar pénz, hogy aztán utóbb helyt adjon a magyar állam által kibocsátott új magyar államjegyeknek; és eltűnnek a siberek²⁹, a sok gyanús és furcsa egzisztencia, akik ellettek a várost és velük meghal a Jardin bár³⁰ is. Lassanként megszűnnek az utazási és egyéb korlátozások, amelyek a Magyarországhoz visszacsatolt területekre vonatkozólag kezdetben fennállanak. Berendezkednek a régi állami hivatalok, új hivatalok is kerülnek a városba, sok új tisztviselőcsaláddal szaporodik meg a város lakossága, ami meglehetősen nagy lakásínséget idéz elő.

1921. október 10-én Baranya vármegye és Pécs város új főispánt kap dr. Fischer Ferenc ügyvéd személyében; 1921. október 30-án megejtődnek a nemzetgyűlési választások. Az I. Kerületben gr. Ráday Gedeon belügyminisztert, a II. Kerületben a pártonkívüli liberális Baumann Emil választják meg. Az első választás ez, amelyen titkosan szavazunk, s amelyen a nők is szavaznak. Alig egy

²⁹ Tiltott valuta és pénzcsempészést űzők, korabeli, német eredetű zsarogással kifejezve.

³⁰ A Deák utcában (ma a Jókai utca északi része) nyílt meg 1921 februárjában, de nyáron nem működhetek, ezért a társulat a Jardin Bár kerthelyiségében játszott, az ún. Japánkertben. A kabaré művészeti vezetője Hunyady Emil volt. Alig féléves működésük alatt a „két kabaréban” bohózatok, operett-részletek, akrobaták, táncosok és dízőzők léptek fel. Szerződtetett tagokat alkalmaztak, állandó személyzetük is volt: Erdélyi-Ernster Dolly zongorista, Simonyi Dezső szólótáncos és öt táncos személyében.

fél év múlva 1922. június 1-én újra választunk – az országos választások zajlanak le ekkor – az I. Kerületben Oberhammer Antal egységspártit³¹, a II. Kerületben a szociáldemokrata Esztergályos Jánost választják meg. 1921. októberében keresztülesünk a Károly puccs³² izgalmain, bennünket pécsieket különösen érint. Alig pár kilométerre a határon nagy szerb erőket összpontosítanak, készen minden pillanatban a bevonulásra. A csapatokat elviszik Budaörs alá és egy-két napig újra a szerb megszállás réme lebeg fejünk felett. Izgalomtól vonaglik a város, vadabbnál-vadabb hírekkel teli a levegő – aztán ez is elmúlik, újra beáll a csend és nyugalom³³

A trianoni sokk és a gazdasági válság utáni években a város gazdasági és társadalmi életében is megtapasztalható pozitív változásokról is olvashatunk összegzést Aratótól:

„És az az érdekes, hogy ebben a trianoni leszegényedésben indul fejlődésnek a város. Ebben a korszakban lesz a vidékies kisvárosból (hol mindenki ismeri egymást), nagyváros. A város a Mecsek lábá-

³¹ Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja.

³² IV. Károly király 1921. október 20-án indított trónvisszafoglaló akciója az október 23-án a királpárti és a nemzeti hadsereg Budaörsnél történt összecsapásnál elszenvedett vereséggel ért véget. A sikertelen puccsot követően az antant hatalmak 1922. április elsején Madeira szigetére száműzték a Habsburg családot.

³³ Márfi Attila: „Vesztett háborúk és forradalmak utáni viszonyok” Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. I. rész. *Pécsi Szemle*, 13 (2010) tavasz. 84–97.

nál elnyúlva hosszában nő, a „lepedőváros”, amint emlegetik Pécssett, még jobban megnyúlik. Egész respektábilis³⁴ távolságok alakulnak ki, amelyeket a meginduló városi autóbuszjáratokkal lehet csak legyőzni. A megnövekedett városban igen nagy szerepe lenne a villanyosnak,³⁵ a villanyos azonban csak a Hadapródiskola és a Zsolnay Gyár között, no meg a pályaudvarra közlekedik. Így a külső városrészeket autóbuszjáratokkal kapcsolják a városhoz. Amint autóbuszjáratok kötik össze a várost a Mecsekkel is, amely szintén hatalmas fejlődésnek indul, megépítik a magaslati utat, fenn a hegyet modern autóutak hálózják be. A Francia-Emlék felett felépül a gyönyörű fekvésű Üdülő Szálló (Hotel Kikelet), ahonnan hatalmas kilátás nyílik a városra, a Dömörkapúnál meg a Nendtvich Andor menedékházat építik fel., ahonnan a bányavidékre nyílik szép kilátás. Sorra épülnek a villák a magaslati út mentén - itt épül fel az új modern Pálos templom és rendház is – az Üdülő Szálló mögötti fenyvesben pedig egy kis villanegyed keletkezik, ennek további fejlődését a második világháború, s annak folytán keletkezett anyag és pénzihiány akadályozza meg.³⁶

Kimerítő részletességgel, több oldalon át tudósít a város társadalmi, társasági eseményeiről, különösen az egyesületi életéről. Fő erénye ezeknek a soroknak, hogy az ismert (és kontrollált) adatok mellett a mindennapi egyleti életbe is bevezeti az érdeklődő olvasót, kutatót. Arató számára a Mecsek Egyesület mellett a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem (PETE) egésze alatt működő társulatok különösen fontosak voltak, hasonlóképp a felekezeti jellegű egyesületek is. A naplóíró életében a vallásosság, a hit alapvető szerepet játszott, ezért bármilyen témában írt fejtegetéseit olvassuk, vallásos meggyőződésére, hitéletére mindig találunk utalásokat. Az alábbi idézet a PETE keresztény egyesületeiről közöl figyelemre méltó ismereteket:

„Az egyetem katolikus diákjait az Emericana Katolikus Diák-egyesület fogja össze. Valamikor az 1920-as években alakult meg az Emericana³⁷ első Corporációjára³⁸ a Quinquecclesiensis 50 egyetemistával, aztán ahogy emelkedik az emerkánások száma, úgy szaporodnak a corporációk is. (Barania, Ludovicana, Alta Ripa stb.) Az Emericana jelvénye a zöld sapka, amelyhez a corporációk különböző színű mellszalagokat viselnek. A corporációk élén egy-egy idősebb, tekintélyes úr áll, mint prior³⁹, akit a diákok által választott senior⁴⁰ támogat. Minden egyes corporációnak meg van a maga familiája, urak (dominusok), hölgyek (dominák), lányok, vagy ahogy az Emericánában hívják őket, kisasszonyok. Ezek viselik gondját erkölcsileg, anyagilag a corporációhoz tartozó fiúknak. A corporáció nagy család, amelyben különösen az idegenből jött fiúk találhatnak otthont, barátokra, leányismerősökre tehetnek szert. Összeismerkedhetnek családokkal, akikhez járogathatnak. 1925-ben engem is felkérnek a Corporatio Quinquecclesiensis dominusának. Az Emericánát fontosnak tartom, s ezért is vállalom

³⁴ Latin eredetű kifejezés, jelentése: tiszteletreméltó, tekintélyes.

³⁵ Villamos, korabeli kifejezése.

³⁶ Lásd a 29. jegyzetet.

³⁷ Magyarországon a két világháború közti korszakban megalakult katolikus egyetemi és főiskolai diákszövetségek, Szent Imre herceg latin nevéből (Emericus) származtatva.

³⁸ Azaz korporáció, latin eredetű kifejezés, jelentése társulás, egyesület, szövetség.

³⁹ Latin vallási kifejezés, jelentése házfőnök, perjel.

⁴⁰ Latin jogi kifejezés, jelentése korelnök, valamely közösség legidősebb tagja.

a dominusságot, mert ez az egyesület távol tartja diákjait az egyetemi zsidó heccelődésektől. S úgy érzem, hogy nekünk idősebbeknek mindent el kell követnünk, hogy az emerkánások megmaradjanak a helyes úton. S ha dominus vagyok, meg van a lehetőségem arra, hogy az ifjúságot ilyen irányban befolyásolhassam. Nemcsak én gondolkozom így, de a többi dominusok is. Ennek köszönhető, hogy az emerkánás ifjak soha bele nem sodródnak az egyetemi kravallókba⁴¹. Mint dominus gyakran fordulok meg az Emericana ünnepein, műsoros délutánjain, multságain. Karácsonykor a familia karácsonyestét rendez, amelyen megajándékozzák a fiúkat, a tanév végén pedig megható ünneppéggel vesznek búcsút a valétázóktól⁴².”

Arató naplóiban gyakran felbukkannak a város kulturális életéről, azon belül is a színészetéről szóló eseménydús beszámolók, és nagyon érzékenyen reflektál írásaiban a város képzőművészeti és irodalmi életére is. Számomra mint a város színház történetét feldolgozó kutató számára igen értékesek ezek az ismertetések. Számos kutatási terület adatai alapján elmondható, hogy néhány tárgyi tévedést leszámítva ezek a beszámolók hű képet adnak a pécsi színészetéről, sőt olyan területeket is megvilágítanak – a kulisszatitkokra gondolok elsősorban –, amelyekről még a helyi sajtó sem írt. Bár Arató baráti körét úgyszólván kizárólag jogászok alkották, meglepően sok információt tudott a helyi művészvilágról. E kulturális szintéziseknél erősen érzékelhető a naplóíró tudatossága és felelőssége. Fontosnak tartotta, hogy a lehető legvalóságosabb képet adjon, ez esetben a pécsi színjátszásról. E szándék mutatkozott meg abban is, hogy a leírások mellett, plakátok, kivágott újságcikkek, színészfotók mint mellékletek gazdagítják ezeket az írásrészleteket. A városi polgárság életébe is bepillantathatunk e közlésekkel, és meglevenedik a város kulturális és társasági élete, megismerhetjük azokat a baráti társaságokat, polgári köröket, amelyeknél a színházlátogatás, a koncertek, a felolvasási estek, a fehér asztal mellett együtt töltött órák, a kávéházi és éttermi találkozások fontos szerepet játszottak a társasági érintkezés során.

„Élvezem a színházat körüllegő társasági légkört. Foglalkoztat az író drámába ötvözött mondanivalója. Múlatok a vígjátékok szellemességén, az életet tótágásra állító humorán, és értékelem a színész művészetét, amellyel életre varázsol egy írói fantázia szülte alakot. Az 1920-as évek elején Nádassy József színtársulata játszik a színházban. 1923-ban Kürthy György és Asszonyi László társulata vonul be a színházba, Kürthy azonban hamarosan visszavonul és egyedül Asszonyi László vezeti a színházat. 1927-ben aztán Fodor Oszkár kapja meg a színházat, aki több mint tíz évig lesz pécsi direktor (1927–1938). A két világháború között egész sereg kiváló színész és színésznő játszik a színházban, ki hosszabb, ki rövidebb ideig van Pécssett. Egynéhány közülük szép karriert fut be, neves pesti színész lesz belőlük (Páger Antal, Rajz János, Szabó Ernő, Ladomerszky Margit stb.). A színészek között mindenestre legnépszerűbb Danis Jenő, aki vagy 15 esztendeig⁴³ játszik a pécsi színpadon, s amíg a többi színészek változnak, a színpadon kívül alig ismerik őket. Ő állandóan Pécssett marad, s hosszú pécsi tartózkodása

⁴¹ Német eredetű kifejezés, jelentése botrány, veszekedés, lármás civódás

⁴² Német és latin eredetű iskolai kifejezés, eredeti jelentése; bányászati, erdészeti felsőoktatási intézmény végzős hallgatója. Ebben a szövegösszefüggésben végzős diákokot jelent.

⁴³ Valójában 22 évet töltött a népszerű színész Pécssett 1917-től 1939-ig.

alatt belegyökerezik a pécsi életbe, valóságos pécsi polgár lesz belőle. Kitűnő színész, mellette közvetlen természetű, szerény ember, akiből hiányzik minden színészi hiúság, felvágás. Ismeri mindenkinek a városban, szeretik és nagyon sajnálják, amikor 1938-ban⁴⁴ elhagyja a várost és Pestre távozik.

A színház legnagyobb problémája persze az opera: Amíg száz évvel ezelőtt a mainál sokkal kisebb város régi Mária utcai színházában rendszeresen játszottak operákat, addig most ritka kivétel, ha egy-egy opera kerül előadásra. Nádassy igazgató többször próbálkozik operaelőadásokkal, így előadja a Faustot, Parasztbecsületet, Pillangókisasszonyt, de hiányoznak a megfelelő énekesei. Fodor igazgató viszont úgy próbálja az operakérdést megoldani, hogy budapesti vendégkarmester és vendégművészekkel ad elő operákat. Az énekesek Závodszy Zoltán, Somló József, Kőszegi Teréz stb. Kitűnők, de a zenekar nagyon gyenge, hiába a pécsi színházi zenekar nincsen operaelőadásokra berendezkedve.

Alapi Nándor magas színvonalú kamaratársulatával járja az országot, a társulat 1930 és 1931-ben Pécsen is megfordul és kitűnő előadásban látjuk G.B. Shaw *Az ördög cimboráját*, Molnár Ferenc *Jó tündérét* és Pagnol *Topázát*. 1928. júliusában meg a Nemzeti Színház művészei (Abonyi Géza, Lehotay Árpád, Mihályffy Béla, Turányi Alajos, Tasnády Mária stb.) Greban igaz passióját játsszák a színházban. Nagy színészek, kitűnő előadás, felejthetetlen élményt jelent számunkra ez az előadás.⁴⁵

Arató Jenő naplóiírói attitűdjét vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy nagyon élénken reagált az őt körülvevő miliőre. Érdekelte a napi és a világpolitika, a város fejlődése, a társadalmi változások, de ugyanilyen érzékenyen érintették a közvetlen rokoni, családi, baráti és kollegiális kapcsolatai is. Utóbbiakról szintén sokszor kimerítő részletességgel ír. A rokonlátogatások, szakmai összejövetelek, kirándulások és a nyári nyaralások beszámolóit rendszeresen szerepelnek a naplókban. Bizonyos témák mégis hiányoznak: magam is kissé meglepődtem a helyi sportesemények és a technikai fejlődés ábrázolásának hiányán, aminek egyedüli magyarázata az lehet, hogy Aratót ezek a dolgok nem érdekelték különösebben.

Mint természetbarát és a Mecsek Egyesület tagja, az egyesületről is gyakran ír, a természetjárás és a természetvédelem elkötelezett híveként rendszeres ismereteket közöl a témáról. A Mecsek Egyesületnek évkönyvei jelentek meg, dokumentálva annak értékteremtő tevékenységét. Természetesen a szakmai, jogi pályafutásáról tett feljegyzések is kiemelt fontosságúak, annál is inkább, mert bő három évtizedes pályafutása minden fontosnak vélt eseményét rögzítette. Példátlan alaposan, jegyzőkönyvszerűen jegyezte le a pécsi jogszolgáltatató szervek feladatköreit, az aktuális előléptetéseket, szervezeti változásokat. Ezekből a feljegyzésekből az ítéletáblai bírói kinevezését követő idők leírását idézzük:

„Amikor a táblára kerülök meglehetősen nehéz viszonyok közé jutok. A táblabírói állás elég hosszú időn át volt betöltetlen, viszont Fesztl szorgalmasan szignálja a pereket, a kinevezendő bíróra és így

hatalmas pertömeg vár. Nagyon sokat kell dolgoznom, amíg fel tudom dolgozni a nagy tömeg pert, de aztán kényelmesebb lesz a helyzetem. Vannak ugyan nagy és nehéz pereim (főleg a részvényjogi és építkezési perek), de túlnyomó részük nem okoz nehézséget és számuk sem túlságosan sok, kényelmesen el tudok készülni velük. Felbebeszési és felülvizsgálati ítéleteim száma évenként átlagosan 80 körül mozog, amelyhez még felfolyamodások folytán átlagosan 30 végzés járul. Általában Fesztl, Páva és én nagyon jól megértjük egymást, s a legnagyobb harmóniában dolgozunk együtt és ez megkönnyíti, kellemesebbé teszi munkámat. (...) Fesztl Nándor betöltve 70. évét 1942. január 1-ével nyugdíjba megy, helyette új tanácselnököt kapunk, Bögös Lajos személyében. Bögös korábban a Mohácsi Járásbírószék elnöke volt, s innen került fel a táblára. 1939. decemberében tanácselnöknek nevezik ki a II. tanácshoz, amelyet már mint idős táblabíró is vezetett, most pedig Fesztl nyugugalomba vonulásával rábízják a mi tanácsunkat, a III. tanácsot. (...) A tanács 1944. április 1-ig áll fenn. A háborús viszonyok folytán a polgári perek száma erősen csökken, aztán behívások bírák is hiányoznak. Úgy hogy 1944. április 1-ével egyesítik az I. és III. tanácsokat, az egyesített tanácsoknak jó barátom dr. Lutz Miklós lesz az elnöke. Tagjai pedig dr. Páva István, dr. Koncz Jenő és én. (Dr. Koncz Jenő egykori kanizsai diáktársam, aki a szekszárdi törvényszéktől került fel a táblára.) Őt hónapig dolgozunk így, mert 1944. szeptember 1-ével újra felállítják az I-es és III-as tanácsokat. Én az I-es tanácsba kerülök, amelynek elnöke dr. Lutz Miklós, tagjai pedig dr. Döry Dénes és én leszünk. Egy hónap múlva megint változás következik be, 1944. október 1-ével a II-es és a III-as tanácsokat egyesítik, tanácselnök dr. Czoboly Gyula, tagjai pedig dr. Porvay Jenő és én leszünk. De ebben a tanácsban alig három hétig tart a működésem, mert október 20-án behívnak katonának és azzal hosszú időre elbúcsúozom a táblától. November 29-én orosz megszállás alá kerül a város, s aztán a tábla jó darabig egyáltalában nem is működik.”⁴⁶

Fontos elemei a naplónak a katonai szolgálatról tett feljegyzések. A II. világháború kitörésével egyre többször hívták be tartalékos tiszti szolgálatra, majd 1942 márciusában a 104. Ellátó Oszlophoz került, amely a Pécsi IV. hadtest mozgósított alakulata volt, és a hadművelési területre irányuló szállításokat bonyolította le. Arató 1944. november 29-én a város szovjet megszállásának napján hagyta el alakulatával a várost, hogy különböző nyugat-magyarországi állomáshelyeken szolgáljon. A feljegyzések a tartalékos főhadnagy napiparancsait, feladatairól készült jelentéseit tartalmazzák. A háború vége előtti utolsó hónapok visszavonulásairól, a katonai erők demoralizálódásáról, a kilátástalan menetelésről és a naplóiíró testi és lelki bajairól, apátiájáról, kétségeiről is információt adnak e jegyzetek. Arató egysége április elején lépte át a határt, Ausztriában folytatták a visszavonulást, egy hónap múlva pedig életében másodszor is hadifogságba esett. A lágerkörülményekről, a foglyok elhelyezéséről és aggodalmaikról napi szinten tett feljegyzéseket. Magas korának köszönhető, hogy munkaképtelennek nyilvánították. A fischau hadifogolytáborból júliusban szabadult, augusztusban, hosszas gyaloglást követően tért haza Pécsre.

⁴⁴ 1939-ben hagyta el a várost.

⁴⁵ *Márfi Attila*: „Vesztett háborúk és forradalmak utáni viszonyok” Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. II. rész. *Pécsi Szemle*, 13 (2010) nyár. 76–89.

⁴⁶ *Márfi Attila*: „Vesztett háborúk és forradalmak utáni viszonyok” Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. III. rész. *Pécsi Szemle*, 13 (2010) tél. 78–89.

„1945. július 27., megérkezem Pécsre. Kopott, nem rám szabott lógó civil ruhámban, hátamon az öreg hátszákkal vonulok hazafelé, közben kíváncsian nézegetem az utcákat, amelyeken ismét normális élet folyik. Semmi sem emlékeztet már arra a rettenetes felfordulásra, amelynek közepette tavaly novemberben elhagytam a várost. Hazafelé menet beugrom a Belvárosi Templomba, amíg távol voltam sokat imádkoztam. Isten meghallgatta imádságomat, hazaságított, hálát adok Neki, hogy újra itthon, újra Pécsen lehetek! Aztán dobogó szívvel állok meg a házunk előtt, hosszasan becsengetek, apró szaladó lépések nesze hallatszik a folyosóról, nyílik a kapu és ott áll Csaba fiam, és idegenül néz rám. Felkapom a gyereket és megyek be a házba, következő pillanatban már a feleségemet, anyósomat ölelem, itthon vagyok, hazaértem! Feleségem kézen fog, amíg távol voltam mindenről gondoskodott, hogy mire hazajövünk, mindennünk legyen. S visz hátra a kis préházba, ahol egy szép coca rőfög, s visz le a pincébe, ahol már ott áll a téli fa és a szén. Nyolc hónapi kóborlás után Istennek hála, újra itthon vagyok, és kimondhatatlannal boldog vagyok.”⁴⁷

Az 1945 utáni korszak feljegyzései

Már nem az eddig megszokott terjedelemben, de az 1945 utáni időkről is készültek naplófeljegyzések. Az ekkor született naplókötetek már az új társadalmi berendezkedés, a kommunista diktatúra térnyeréséről tájékoztatnak. A bejegyzések a családról is szólnak: mindhárom fia épségben visszajött a különböző frontokról, fogolytáborokból. A megélhetés napi gondjairól, az inflációról, a munkahelyi bizonytalanságról, az erősödő kommunista befolyásról folyamatosan képet ad a naplóíró. A változások baljós jeleit az idézett sorok is érzékeltetik:

„Egész más várost találok itthon, mint amelyet nyolc hónappal ezelőtt elhagytam. Az a réteg, amely valamikor politikailag vezette, társadalmilag irányította a várost, eltűnt. Prominens tagjai börtönben, internáló táborban, vagy rendőri felügyelet alá helyezve. Részen elmenekültek, s valahol idegenben bujkálnak. Pécs baj nélkül megúsza a háborút, komoly légítámadás nem érte, a város körül 1944 novemberében folyt harcok komolyabb kárt nem tettek benne. A Széchenyi teret parkosították és telerakták padokkal. A Pécsi Takarékpénztár épületének emeleti erkélyén egész nap hangszóró harsog, hatósági rendeleteket, utasításokat, meg híreket közöl. A falakon demokratikus propaganda plakátok kiabálnak és vörös festéssel felmázolt kommunista jelszavak piroslanak. Itt is, ott is ótágú piros szovjet csillagok, kitűzött piros zászlók láthatók. A kirakatokban Lenin, Sztálin, Rákosi képei, a Széchenyi téren kommunista és szociáldemokrata falíújságok és a Vörös Hadsereg plakátjai és fényképei. A városban orosz és bolgár katonaság állomásozik. A rendőrségi palota egy orosz hadtestparancsnokság hadiszállása, a Széchenyi téri Eizer Házban⁴⁸ pedig az orosz városparancsnokság székel.

⁴⁷ Márfi Attila: „Vesztett háborúk és forradalmak utáni viszonyok” Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. V. rész. *Pécsi Szemle*, 14 (2011) tavasz. 61–72.

⁴⁸ Tulajdonképpen a Széchenyi tér 13. sz. (Megye utca 1. és Plébánia köz 2.) alatti épületről van szó, ami 1885-től Eizer János és neje tulajdona, azóta Eizer-féle házként is említik (ma: Boldogság Háza). *Madas József*: Pécs Belváros telkei és házai (Adatgyűjtemény). Pécs, 1978. 660.; Pécs Lexikon II. köt. Pécs, 2010. (Főszerk. Romváry Ferenc.) 241.

Az utcákon orosz és bolgár katonák jönnek-mennek, orosz és bolgár katonai autók szaladgálnak. Magyar gépkocsi egy sincs a városban, mind elvitték a németek, de még csak lovas kocsit sem látni. A bolgárok 1945. augusztus vége felé elvonulnak a városból, az oroszok egy darabig még itt maradnak, 1946 tavaszán aztán ők is elvonulnak. Az utcákon nap közben elég nagy az élénkség, de délután három órától kezdve elcsendesedik a város. A közbiztonság rossz, rablások, betörések sűrűn fordulnak elő, a kis létszámú demokratikus rendőrség nem tud megbirkózni a bűnözőkkel. Nagyon sokan hiányoznak a városból, nincsen család, amelynek egy vagy több tagja ne hiányozna. A katonaköteles férfiak angol, amerikai, vagy orosz hadifogságban vannak. Mások meg valahol külföldön bolyonganak. Persze hiányoznak a zsidók, a szerencsétleneket kihurcolták Németországba, s legnagyobb részük nem jött vissza. Elpusztultak a különböző halál és megsemmisítő táborokban. A pécsi zsidóságnak csak egy kis töredéke, a 6000 emberből, pár száz ember került csupán haza.”⁴⁹

Ezek a feljegyzések kiválóan dokumentálják egy ember sorsán keresztül a kommunista diktatúra túlkapásait, ugyanis, mint már esett róla szó, Aratót kényszernyugdíjazását követően lakásától, majd nyugdíjától is megfosztották. Több évig csak segédmunkásként tudott némi keresethez jutni, de 1956 után a Baranya Megyei Sütőipari Vállalatnál kedvezőbb munkalehetőséget kapott. Ezekről az évekről, a megpróbáltatásokról, a hatvanadik életévén túllépő férfi kényszerű próbálkozásairól, a nem feladásról, a minden reménytelen helyzetben tisztességesen felül emelkedni akaró mentalitásról vallanak e sorok. A naplóíró egyik legfontosabb jellemzője, szilárd jelleme ezekben az időkben mutatkozott meg teljesen egyértelműen. Az ezt követő években már az idősebb Arató Jenő minden napjairól és kedvenc időtöltéseiről, valamint iratainak rendezéséről tájékoztatnak a naplójegyzetek. Ezek a részek is értékesek, mert gyűjtő- és rendszerező munkájáról vallanak, továbbá arról a végtelen türelemről és munkakedvről, aktivitásról, amely jellemvonások a naplóírót mindvégig meghatározták.

A naplók stílusa, szókinccse, filológiai értékrendje

A rendhagyó forrásértékű és adatgazdag naplókötetekről néhány filológiai jellegű, és valószínűleg szubjektív észrevételt is kell tennem. Az előző fejezet részben bőségesen közölt idézetek elsődleges célja a naplóíró mentalitásának, attitűdjének, az írások stílusának az adattípusok jellemzésén és a szöveg forrásértékének bizonyításán túli bemutatása volt. Az általam olvasott világháborús naplók és az *Életem* című önéletírás stílusa ugyanis gördülékeny, irodalmi igényű, a szerző igen választékos szóhasználattal él. Arató több helyen is hivatkozik arra, hogy szeret írni, bár nem tarja magát jó írónak, de emlékeinek rendezése, lejegyzése örömet ad számára. Tisztában volt azzal a felelősséggel is, hogy közléseivel mint krónika a történetírás felé közvetít adatokat, ám nem érzékelttem,

⁴⁹ Márfi Attila: „A kiélesedett osztályharc jegyében az új rendben félszegen, ügyefogyottan mozgunk” Arató Jenő visszaemlékezései 1945–1959. I. rész. *Pécsi Szemle*, 14 (2011) nyár. 61–72.

hogy ennek a maga által vállalt feladatkörnek mindenképpen meg akarna felelni. Közlései éppen ezért egyediek, véleményét nem titkolja. Ebben rejlik ezeknek a szövegeknek egyik legfőbb értéke: egyéni, kevésbé hivatalos. Arató írásai – mint említettem – több mint tízezer oldalt tesznek ki; ilyen hatalmas szöveganyag kezelése, közlésmódjának szinten tartása nem egyszerű dolog. Mégis bárhol ütjük fel a köteteket, minden alkalommal lebilincselő, magával ragadó írásművet olvashatunk, akkor is, ha kevésbé frekvenciát az a témakör, amelyről feljegyzéseit készítette. Persze az írás színvonala nem teljesen egyenletes. Előfordulnak ismétlések, röviden, spontán leírt, kevésbé kidolgozott szövegrészek. Mindezen jelenségeket jobbra 1945 után tapasztalhatjuk, akkor, amikor már idősebb, egyre több gond és teher nyomasztotta. Mégsem ez jellemző zömében a naplófolyamra. Mivel a korszak eddig ismert (kiadott és kiadatlan) hasonló jellegű pécsi írásait ismerem, sőt ezek egy részével (Angyal, Vasváry és Visy naplói) behatóan foglalkoztam, elmondhatom, hogy Arató naplói közülük az összes eddig értékelt és elemzett ismérvet tekintve kiemelkednek színvonalukkal.

Ennek ellenére, ha a publikálás lehetősége merül fel, e textus sem nélkülözhet bizonyos szintű beavatkozást, amely természetesen nem csökkenti a naplók forrásértékét és nem rontja stílusát. Az előforduló ismétléseket már említettem, de komolyabb gondot okozhat a szövegek tartalmi szerkesztése, illetve tagolása vagy éppen annak hiánya. Az alkalmazott kifejezések egy részét, amelyek kétségkívül korhűek és így stílusértékük jelentős, magyarázó jegyzettel kell ellátni, ahogy a néha tévesen vagy homályosan megfogalmazott történeti vagy más eseményekről szóló feljegyzéseket, valamint más adatközléseket is. Az idézetekben ezekre is láthatunk

példát. Germanizmusok, bonyolult vagy nyelvtanilag is helytelen megfogalmazások ugyanakkor nem tapasztalhatók a feljegyzésekben. A naplójegyzetek stílusértéke így jelentős, s közlésmódjának néha előforduló sajátosságai is egyedivé teszik. Itt elsősorban az általa alkalmazott kérdésfelvetésekre és az azokra adott válaszaira, problémaérzékenységére gondolok. Arató ugyanis mindig nagyon alaposan, több szemszögből is körüljárta a vizsgált kérdéskört. Megfigyelhető, és ez egy ilyen több évtizedet felölelő szövegnél szinte törvényszerű, a naplók stílusának változása és fejlődése. Nem vitás, talán a korszak miatt is, de a 20. század elején rögzített feljegyzésekben sokkal több emelkedettség figyelhető meg és némi dagályosság is tapasztalható, sőt még valamelyes „kincstári” hivatalos látás- és közlésmód is jellemző. Később mentes lesz ezektől a fordulatoktól, de tiszta és egyszerű fogalmazásmódja mindvégig megmarad. Ehhez a közérthetőséghez és tárgyilagossághoz hozzátartozik, hogy nem érzékelhető az ilyen jellegű műveknél gyakran megtapasztalt önfelmentés és a „megszépítő időbeli messziség” alkalmazása sem. Egy cselekedeteit, tetteit mindig vállaló egyéniséget ismerhetünk meg, pedig Arató hosszú élete során gyakran került súlyos, olykor életveszélyes helyzetbe. Megpróbáltatásai sem a két világháború alatt, sem a Rákosi- és Kádár-rendszer éveiben nem ragadtatták szélsőséges indulatokra vagy véleményekre. Mindig, minden méltatlan helyzetben az emberileg tisztességes megoldást választotta. Ez a szigorú etika mindvégig érzékelhető írásain is. A már említett értékek mellett ez az emberi hozzáállás és magatartás talán a legfontosabb üzenet, amelyet a gazdag írásos hagyatéka az utókornak, különösen a mai idők emberének adhat.

